

Unheimliche omkering en dubbelde scheiding: Een antwoord op Hans van Houwelingens Sluipweg David Riff

Vertaald door Vincent W.J. van Gerven Oei

‘Het zijn altijd de anderen die sterven’, was de beroemde uitspraak van Marcel Duchamp. Het klinkt wat blasé maar het betekent dat je de dood niet zelf kunt ervaren. Je kunt hem alleen anderen zien overkomen. En omgekeerd: je eigen dood zal de ervaring van anderen zijn, de rouwenden die achterblijven. In die zin is de dood - die grote Ander - het domein van het collectieve zelf, de gemeenschap van rouwenden die een ervaring van vertrek en verscheiden construeren om enigszins het afschuwwekkende moment te verklaren waarop een concreet, levend subject een levenloze abstractie wordt, letterlijk niets meer dan materie, en een onverklaarbare leegte achterlaat. Collectieve rituele ficties vullen die leegheid op, heiligen de leemte en zonderen hem af van de rest van het leven.

De rest van ons leven is zoals we weten gevuld met kleine sterfgevallen, vele kleine scheidingen waarin je zelf eigenlijk een ander wordt die is gestorven. Concrete, levende arbeid wordt een abstractie die opstijgt naar het hiernamaals van het consumptiegoed, letterlijk naar niets meer dan productwaarde, gescheiden van zijn producent. Het zijn altijd de anderen die profiteren. De enige hoop is dat het allemaal eindigt met één, allerlaatste breuk. Grafzerken zetten die boodschap kracht bij. Ze zijn de ultieme materialisatie, omdat ze suggereren dat er maar een scheiding bestaat die telt. Het lijk - pure materie, reeds ontdaan van enig menselijk leven - wordt begraven op gewijde grond, waarbij de grafsteen de plek markeert en hem afsluit voor iedere vorm van ontheiliging. De ultieme afzondering komt tot stand door wat de Duitse idealisten een *Setzung* zouden noemen, een thesis. Op een symbolisch niveau dient die steeds weer herhaald te worden om in stand te kunnen blijven. In de christelijke traditie worden graven levend gehouden door bloemen en kaarsen. In de joodse traditie gebeurt dat door kleinere stenen boven op de grafsteen te plaatsen. De dood zelf wordt keer op keer te ruste gelegd. Zo niet, dan rest niets anders dan het absolute niets, een gebrek dat continu iedere essentialisme aantast dat een gemeenschap kan ontlenen aan haar begraafplaatsen en begrafenisrituelen.

Hans van Houwelingens *Sluipweg* gaat over deze *unheimliche* afwezigheid. Het werk bestaat uit een pad gemaakt van grafstenen van geruimde graven en volgt de geschutwal rondom het Fort bij Vijfhuizen, een ongebruikte militaire installatie waar momenteel Kunstfort bij Vijfhuizen, een centrum voor hedendaagse kunst in gehuisvest is. Fort bij Vijfhuizen werd gebouwd als onderdeel van de Stelling van Amsterdam, een uitgebreid netwerk van overstromingsdammen en artilleriestellingen, gepland in de jaren zeventig van de negentiende eeuw en voltooid voor het begin van de Eerste Wereldoorlog. De Stelling is een materialisatie van het laatnegentiende-eeuws nationalisme, een defensieve reactie op de imperialistische paranoia die Europa sinds het begin van de twintigste eeuw in zijn greep hield. De vale kazematten zijn ontworpen om bestand te zijn tegen twintigste-eeuwse granaten tijdens een langdurige artilleriebelegering van het nationale vestingwerk, waarbij de uitkomst van de oorlog bepaald wordt door de slag om de hoofdstad.

Een slag om Amsterdam werd nooit gevoerd, en het geopolitieke scenario waarin de aanvalskracht van een Duitse invasie hierop gericht zou zijn is moeilijk voor te stellen, maar als dat wel het geval zou zijn dan was het hele netwerk van 45 forten spoedig verouderd vanwege vernieuwingen in militaire technologie en luchtvaart. Hier is geen dood te vinden, alleen de achterhaalde mogelijkheid ervan. Het is deze afwezigheid waaraan Hans van Houwelingen een pad van grafstenen toevoegt. Dit is geen

gedenkteken voor gevallen helden, zoals de kunstenaar direct duidelijk maakt. De grafstenen zijn hedendaags en werden vanuit heel Nederland ter beschikking gesteld. De verbinding tussen het fort (als potentieel van de dood) en de grafstenen (als werkelijkheid of als bewijsstuk van zijn bestaan) werkt alleen op een associatief niveau.

Op een ander niveau heeft het wandelen over de namen van de doden meer beangstigende associaties. Men zou zich kunnen herinneren hoe tijdens de Tweede Wereldoorlog joodse begraafplaatsen van Poznań tot Thessaloniki werden onteerd, vernietigd en verwerkt tot plaveisel, kapotgeslagen maar vaak nog leesbaar. Het doel van deze gewelddadige ontheiliging was tweeledig: aan de ene kant toonde de directe vernietiging van de begraafplaatsen een barbaarse minachting voor de eerbiedwaardigheid van de traditie van begraven (joodse graven worden nooit geruimd); aan de andere kant werden grafstenen als plaveisel gebruikt voor een symbolische omkering. De onderdrukkers konden hun verovering telkens herhalen door over de namen van de verliezers te marcheren. Laat het duidelijk zijn, er is geen sprake van dergelijke ontheiliging in Van Houwelingen Sluipweg; het ruimen van graven is in Nederland gebruikelijk wanneer de rouwperiode voorbij is, waarna grafstenen vaak tot gravel worden vermalen of in privébezit terechtkomen. Doorslaggevend echter hier is dat de grafstenen van de Sluipweg volledig intact zijn. De namen van de doden liggen in de weg. Dit is evenzeer een ontheiliging, zij het uitgevoerd nadat al zo vele andere ontheiligingen en scheidingen hebben plaatsgevonden, een ontheiliging niet als reactie op de mogelijkheid van direct geweld, maar op de brute gewoonte van de dood als een culturele constructie opgebouwd rond een begrip van afwezigheid.

In zijn projecttekst benadrukt Hans van Houwelingen dat hij bij het overlijden van zijn moeder geschokt was door de efficiëntie van de dood. In West-Europa zijn dood en doodgaan gestandaardiseerd, opgeschoond en gerationaliseerd op industriële schaal, zo ook de daarop volgende herdenkingspraktijk, in *package deals* ingedeeld per sociale klasse. Ze volgen een standaard van regels en uitzonderingen, gereguleerd vanuit een juridisch-religieus kader dat een afspiegeling vormt van het systeem van voortdurende productie om de productie en goederenruil. Grafpercelen worden niet voor de eeuwigheid gekocht, maar gehuurd, want gewijde grond is schaars. Dus dienen graven -- gewijde plekken van herinnering -- om de tien of twintig jaar te worden ontheiligd, wat een definitieve tijdslijmiet stelt aan het rouwproces. Niet alleen een heiliging maar ook een ontheiliging of profanatie van het graf is onderdeel van het proces dat de productiecycclus gaande houdt.

Dit is een normaal aspect van wat Max Weber de geest van het kapitalisme noemde. Alle individuen zijn gelijkwaardig in de dood, maar de dood zelf is slechts van beperkte duur, eerder een soort pauze in een eindeloos productieproces dan een steeds langere periode van afwezigheid. Zoals Van Houwelingen spottend opmerkt, het is een lunchpauze of siësta die op een bepaald moment weer voorbij is. De grafzerk is een bewijs voor zoiets als een lange vakantie, een marmeren reëutje, niets anders dan een consumptiegoed dat tot gravel kan worden vermalen of ter herinnering in de tuinschuur gezet, tenzij, zoals in dit geval, hij wordt opgenomen in een kunstwerk. Dit relativeert ieder perspectief op eeuwige rust, die een kernbelofte is binnen een religieus-economisch systeem dat voor de rest gedictieerd wordt door een ethiek van arbeid en onthouding. Dit lijkt slechts een contradictie. Men zou namelijk kunnen beargumenteren, in een echo van Marx, dat een permanente voor eeuwig verval bedoelde grafzerk tot gevolg heeft dat het quasireligieuze genot van het vervullen van de plicht te produceren omwille van productie wordt onthouden. Het is de grond zelf die weer aan het werk moet. Op deze manier verkrijgt 'omkering' als 'omzet' een nieuwe, *unheimliche* betekenis.

Het is deze *unheimlichkeit* die we kunnen zien op een foto die Hans van Houwelingen maakte tijdens zijn onderzoek voor de Sluipweg. De foto toont een Duitse begraafplaats met plastic bordjes die gericht zijn aan de eigenaars van de graven. Een ervan, iets uit het zicht, vraagt aan de familie van de overledene contact op te nemen met het beheer van de begraafplaats, vermoedelijk vanwege de rommeligheid van het graf, terwijl een ander simpelweg vermeldt 'Ruhezeit abgelaufen': de rusttijd is afgelopen. Deze markering brengt regel in de wanorde op de begraafplaats; met een discipline die al in de letters zelf zit, een product van de post-nazi jaren '50, iets wat je vindt in een botanische tuin als koloniale taxonomische aanduiding. Het is belangrijk te begrijpen dat deze massaal geproduceerde bordjes niet zomaar het graf ontheiligen. Integendeel, het graf wordt afgezonderd van de andere:

Männer links, *Frauen* rechts, ontkleed door het bordje dat er bij staat, gereedgemaakt voor een nieuw offer; zijn overgroeide, halfvergeten betekenissen behoren plotseling niemand meer toe maar zijn gevangen in een weids moment vlak voor de totale vergetelheid. Binnenkort zal dit graf verdwenen zijn, overgeleverd aan het grotere goed van productievergroting. De dood is als het ware al ontsnapt, maar niet langs het pad naar de hemel of hel, maar in het eeuwige vagevuur van winkelcentra, met hun ingebouwde ziekenhuizen en rouwkamers. De leemte van de dood is reeds vol van de politieke theologie van het kapitalisme.

In zijn latere werk probeerde Walter Benjamin een beschrijving deze politieke theologie te beschrijven, zoals in de beroemde tekst 'Kapitalismus als Religion'. Kapitalisme, zo schrijft Benjamin in deze korte tekst, is een permanente cultus zonder dogma of theologie. En allerbelangrijkst, zegt hij, is het feit dat terwijl de oudere cultussen en offerandes boetedoening voor schuld en erfzonde en het aflossen van de schuld aan de goden tot doel hadden, de nieuwe cultus van het kapitalisme tot doel heeft deze schuld te universaliseren, zelfs uit te breiden tot het domein der goden en, zo zouden we kunnen toevoegen, van de dood. De hele context zoals hierboven vermeld is daar een perfecte illustratie van. Dus zoals je aanhoudend geld schuldig blijft na je overlijden, ben je het de rest van de maatschappij ook verschuldigd je graf te ruimen wanneer je tijd voorbij is. Als je graf eenmaal weg is, zullen je naasten zich schuldig voelen dat het er niet meer is.

Dus hoe kunnen we ontsnappen aan al deze schuld? In zijn essay 'Lof der profanatie' vervolgt filosoof Giorgio Agamben het project van Walter Benjamin. Hij beschrijft de logica van deze nieuwe religie van het kapitalisme als een totale onverschilligheid jegens grenzen tussen het heilige en profane, omdat het zijn scheidingen zonder onderscheid toepast. Wat op het eerste gezicht lijkt op een ontheiliging van alle reeds bestaande ordes is eigenlijk een wijding van alle werkelijkheid, gezien vanuit het perspectief van 'Het kapitalistische geloof [dat] in zijn extreme fase [...] erop gericht [is] iets absoluut onontheiligbaars te creëren.'¹ Het doet dat door consumptiegoed in het schap te zetten dat onmogelijk 'echt' te gebruiken is.

Ontheiliging en serieuze vormen van het spel, zegt Agamben, kunnen een poging wagen het menselijke gebruik te heroveren van dingen die door het kapitalisme werden gesepareerd als consumptiegoed, maar daarbij staan ze tegenover een complete cultuur van musea en supermarkten, waardoorheen een thuisloze, *unheimliche* (onhuiselijke) bedevaart trekt, zoals toerisme door Werelderfgoedlocaties die de onmogelijkheid van hun gebruik zelf tentoonstellen. 'Alles kan tegenwoordig een Museum worden, omdat deze term simpelweg de tentoonstelling van een onmogelijkheid tot gebruik, wonen of ervaren duidt.'² Dit brengt ons terug bij Hans van Houwelingen *Sluipweg* en zijn locatie, ook een Unesco Werelderfgoedlocatie, nu geüpdatet en omringd door hedendaagse kunst. Dat lijkt te zeggen dat kunst zelf een soort fort is dat nooit een schot loste, als onderdeel van een of ander verouderd plan voor een nationale culturele vesting, die uiteindelijk nutteloos blijkt tegenover de zware artillerie van goedkope producten die zelfs de Chinese Muur kunnen platgooien. Het specifieke van deze plek is zijn tentoonstellingswaarde als een lokaal kunstinstituut binnen de wereldwijde toerisme-industrie, en wat er tentoongesteld wordt, tenminste als we Giorgio Agamben mogen geloven, is de absolute onmogelijkheid van ontheiliging.³

Desalniettemin laat Giorgio Agamben de mogelijkheid open dat er in een wereld die gedomineerd wordt door de religie van het kapitaal nog steeds wezenlijke ontheiliging zou kunnen bestaan, maar hij benadrukt dat 'iets als een natuurlijk gebruik niet simpelweg herstelt voordat het wordt afgezonderd in de religieuze, economische of juridische sfeer.' De handeling is complexer van aard. Agamben noemt het spel als voorbeeld, dat hij definieert als een 'verstandig gebruik van karakteristiek gedrag' zonder dat de karakteristieke doeleinden ervan worden nagejaagd. Gedragingen worden niet uitgewist maar uitgevoerd, zij het niet voor hun oorspronkelijke doel. 'Het bevrijde gedrag reproduceert en imiteert nog steeds de activiteitsvormen van waaruit het geëmancipeerd is, maar door ze te ontdoen van hun zin en van enige noodzakelijke relatie tot een doel, worden ze geopend en ter beschikking van een nieuw gebruik gesteld. [...] De activiteit die hieruit voortkomt wordt een puur middel. [...] Het is vrolijk zijn doel vergeten en kan zichzelf nu als zodanig tonen, als een middel zonder doel.'⁴

We zouden Hans van Houwelingens positionering van de grafstenen van de Sluipweg kunnen zien als zo'n uitvoering. Het gedrag van de plaatsers ervan is een nieuwe *Setzung*, maar een die noch een natuurlijk gebruik van rouw voor de grafstenen herstelt, nadat ze van de begraafplaats zijn gescheiden, noch het Kunstfort verandert in een effectiever bolwerk tegen een denkbeeldige indringer. In plaats daarvan imiteert het beide posities waarmee beide middelen van hun gebruikelijke doel worden gescheiden. Er is geen rouwritueel, geen gezamenlijke hereniging van een nationale kracht. Uiteindelijk bewerkstelligt de *Sluipweg* een dubbele scheiding, de onmogelijkheid ons te identificeren met de paranoïde plannen voor een nationale verdedigingslinie, en de onmogelijkheid ons te identificeren met aan anderen verwante doden wanneer we over hun graven lopen. Het pad 'waarlangs de dood heeft weten te ontsnappen', de lyrische ondertitel die Van Houwelingen aan de *Sluipweg* meegaf, leidt naar een precaire situatie: er is niets zo fragiel als een sfeer van pure middelen, doet Agamben ons herinneren. Maar het is vanuit dit punt dat we een glimp kunnen opvangen van een nieuw 'gebruiken', na het einde van alle profanaties.

Noten

1. Giorgio Agamben, *Profanations* (New York: Zone Books, 2007) 82.
2. *Ibid.*, 84.
3. *Ibid.*, 85.
4. *Ibid.*, 86.